

<https://doi.org/10.15407/rksu.42.143>

УДК 94(477):025.22

Олеся Дзира, кандидат історичних наук, старший дослідник,
завідувач відділу зарубіжної україніки Інституту книгознавства,
Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського
(Київ, Україна)

ORCID: 0000-0002-3928-3824

E-mail: dzyraolesya@gmail.com

КОМПЛЕКТУВАННЯ ЗАБОРОНЕНИМИ ЦЕНЗУРОЮ УКРАЇНОЗНАВЧИМИ ВИДАННЯМИ ВІДДІЛУ СПЕЦІАЛЬНОГО ЗБЕРІГАННЯ ЦЕНТРАЛЬНОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ АКАДЕМІЇ НАУК УРСР В КІНЦІ 1960-х — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1980-х років

Метою роботи є аналіз та систематизація відомостей про комплектування фонду відділу спеціального зберігання Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР періоду брежнєвського «застою». **Методологія.** У процесі проведення дослідження було використано методи аналізу і синтезу, індукції та дедукції, проблемно-хронологічний (для викладення історичних подій у хронологічній послідовності), ретроспективний (для визначення найхарактерніших рис у роботі спецфонду у вказаний період), історико-порівняльний (для наголошення на відмінностях у комплектуванні фонду радянською та іноземною літературою), статистичний (при наведенні цифрових даних по фонду) та методологічні засади мікроісторії. **Наукова новизна.** Введено до наукового обігу низку нових джерел з Архіву Президії Національної академії наук України та Архіву Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, надано їм власні неупереджені трактування. Описано події, які змінили хід історії відділу спеціального

Цитування: Дзира О. Комплектування забороненими цензурою українознавчими виданнями відділу спеціального зберігання Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР в кінці 1960-х — першій половині 1980-х років. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2026. № 3 (42). С. 143—156. <https://doi.org/10.15407/rksu.42.143>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)



зберігання, а саме початок його комплектування зарубіжною українською. **Висновки.** Кінець 1960-х років приніс зміни в роботу спецхову ЦНБ АН УРСР, а саме розпочалося надходження діаспорної літератури, яка раніше широко не була представлена у відділі, а також відвідини установи новими користувачами, які, згідно з розпорядженнями директивних органів мали займатися контрпропагандистською діяльністю у сфері науки. Паралельно спецфонд, у відповідності до оновлених списків книг Головлітів УРСР та СРСР, продовжував поповнюватися затабуйованими цензурою вітчизняними виданнями, що підлягали вилученню з бібліотек та книготорговельної мережі. Порівняно із хрущовською «відлигою», під час якої відбулися розсекречення частини фонду і повернення книг до загального книгосховища бібліотеки, доба «застою» відзначилася його активним наповненням та суворими перевітками цензурними органами.

Ключові слова: відділ спеціального зберігання, Центральна наукова бібліотека України Академії наук УРСР, комплектування, бібліотечні фонди, зарубіжна українська.

Актуальність теми дослідження. Період від кінця 60-х до першої половини 80-х років ХХ ст. позначився гоніннями на шістдесятників та українську науку, головню в гуманітарній та суспільній сфері, ідеологічними чистками та черговими цензурними утисками, а саме заборонами книг, укладанням нових проскрипційних списків і покажчиків видань, що підлягали вилученню із загального книгообігу. Спецхови активно почали поповнюватися новою літературою. Заслужують на увагу особливості цього явища в Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського (далі — НБУВ), кількість видань у спецфонді якої була найбільшою в Україні. Порухене питання є малодослідженим і водночас актуальним для розуміння того, яка література й інформація були ворожими радянському керівництву і як з ними боролися.

Аналіз досліджень і публікацій. Процес формування складу спецфонду в першу чергу відображають документальні матеріали з Архіву НБУВ. Сучасні дослідники Л. Дубровіна та О. Онищенко частково розкрили цю тему в контексті вивчення історії Бібліотеки [18]. Певні факти зібрали співробітники відділу зарубіжної української, які в низці статей згадують про діяльність підрозділу [21; 17]. На специфіку роботи радянських цензурних органів проливає світло дослідження О. Федотової [22]. Провести аналогії з роботою спецфонду Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника можна завдяки дослідженню Л. Кусий [19].

Отже, **метою статті** є аналіз та систематизація відомостей про комплектування фонду відділу спеціального зберігання Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР (далі — ЦНБ, Бібліотека) періоду «застою». Згідно з метою поставлено такі завдання: 1) охарактеризувати шляхи поповнення літературою спецфонду, зокрема, яким чином воно відбувалося і що на нього впливало; 2) пояснити відмінності в комплектуванні зарубіжними та вітчизняними українознавчими виданнями; 3) описати специфіку складу фонду.

Виклад основного матеріалу. В епоху «застою» основу фонду відділу спеціального зберігання Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР (далі — спецсхов ЦНБ) складали закордонні книги, журнали та газети, головню діаспорні, західноукраїнські видання міжвоєнного періоду та праці репресованих авторів, що з відновленням незалежності України ввійшли до колекції «Реабілітована література» фонду відділу зарубіжної україніки. Це видання з української історії, політології, культури, мовознавства та літературознавства, художня література, книги з економіки, сільського господарства, словники, енциклопедії, бібліографічні покажчики тощо.

У 1968 р. за рішенням директивних органів, а саме згідно з постановою Президії НАН України № 323 від 18 грудня 1967 р. «Про заходи Президії та Партійного Комітету Академії наук УРСР на виконання постанови Центрального комітету Комуністичної партії України (далі — ЦК КПУ) від 21.X.1967 р. «Про організацію виконання постанови ЦК КПРС від 14 серпня 1967 р. “Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві”», було дозволено активно комплектувати ЦНБ АН УРСР виданнями зарубіжної україніки [14, арк. 249—258]. У першу чергу постанова президії передбачала поглиблений розвиток окремого напрямку комплексних досліджень у сфері суспільних наук, а саме викриття «буржуазних» та «буржуазно-націоналістичних фальсифікацій» історії УРСР; соціалістичного та комуністичного будівництва; «фальсифікацій» у питаннях держави і права, літератури, розвитку національних мов, фольклору тощо. Це завдання покладалося на академічні інститути і вимагало створення в них відповідних структурних підрозділів. Постанова також зобов’язувала розгорнути практичну діяльність по здійсненню постанови Президії АН УРСР «Про заходи Академії наук УРСР щодо поліпшення інформаційно-пропагандистської роботи за кордоном» від 3 листопада 1967 р., тобто «вести систематичну наступальну боротьбу проти антикомунізму, давати ґрунтовну критику сучасної буржуазної ідеології, ревізіонізму і націоналізму, великодержавної антирадянської ідеології мао-цзедунізму» [14, арк. 249—251, 255]. Це передбачало дослідження зокрема й становища української діаспори, соціальних процесів у її середовищі, діяльності громадських суспільно-політичних організацій, зарубіжної історіографії про Україну.

Вищезгадані зобов’язання вимагали опрацювання специфічної зарубіжної літератури, яка задля цього була виокремлена та зберігалась у спецфонді. Почала надходити вона до ЦНБ шляхом валютної передплати («подписки») через всесоюзне зовнішньоторговельне об’єднання «Міжнародна книга» чи від низки інших зарубіжних партнерів по обміну. Встановлення безпосередніх зв’язків з діаспорними організаціями заборонялося, а отже не дозволялося й замовлення в них видань визначеними шляхами комплектування іноземної літератури (валютна передплата, міжнарод-

ний книгообмін), доказом чого є лист директора ЦНБ С. Гутянського до ЦК КПУ від 7.07.1969 р. У ньому він згадує про отримання в 1966 р. листа (через Президію Академії наук УРСР) від Українського католицького університету імені святого Климента-папи, підписаного секретарем закладу І. Мончаком, з пропозицією встановити обмін літературою. Цей лист так і залишився без відповіді. Більше того, і в 1969 р. дирекція ЦНБ вважала за недоцільне налагоджувати взаємини з такими організаціями, незважаючи на дозвіл наповнення спецфонду діаспорною літературою [5, арк. 27—28]. Останнє обмеження було обговорене й підтримане на засіданні Ради радянських бібліотек з міжнародного книгообміну і абонементу 27 лютого 1970 р. у Москві [7, арк. 180].

Отже, рішення поповнювати фонди ЦНБ зарубіжною українською ознаменувало новий етап у роботі відділу спеціального зберігання. З надходженням діаспорних видань у Бібліотеці з'являються читачі, які замовляли їх переважно з метою написання контрпропагандистських досліджень.

У 1968 р. для забезпечення контрпропагандистської діяльності в Інституті історії АН УРСР відкривається відділ зарубіжної історіографії. На нашу думку, ці дві події були без сумніву пов'язані між собою й означали посилення контрпропагандистських досліджень у республіці. До роботи в новоствореному відділі залучалися кваліфіковані працівники з інститутів економіки, літератури, філософії тощо. З аналогічною метою закладено відділ сучасної зарубіжної філософії в Інституті філософії АН УРСР, відділ літератур Західної Європи і Америки в Інституті літератури імені Т. Шевченка АН УРСР [15, арк. 60, 96].

У подальшому ці процеси курувались оновленими директивами Президії АН УРСР на зразок постанов «Про посилення установами Секції суспільних наук АН УРСР досліджень, пов'язаних з критикою зарубіжних буржуазних ідеологічних концепцій» від 27 лютого 1969 р. № 89, «Про заходи Академії наук УРСР по виконанню постанови директивних органів щодо посилення інформаційно-пропагандистської роботи на закордон та викриття буржуазних і буржуазно-націоналістичних концепцій» від 23 березня 1973 р. № 110 тощо.

Працівники відділу зарубіжної історіографії Інституту історії в кінці 1960—1980-х років систематично замовляли потрібні для своєї роботи книги, сприяючи тим самим комплектуванню спецфонду Бібліотеки [21, с. 13]. Всього було одержано до 700 книг, якими «історики-контрпропагандисти» могли користуватися лише у відділі спеціального зберігання. Відповідно до показників, зафіксованих в інвентарних книгах відділу зарубіжної україніки, на початок 1985 р. у відділі малося 3598 од. зб. діаспорної літератури з відміткою два «шестигранники», зокрема 2967 примірників журналів, 5097 іноземних книг, а також радянські видання, з них 1782 примірники журналів. Остання цифра є до певної міри умовною, оскільки внаслідок

повернень через розпорядження Головліту окремих книг та періодики, виданих на теренах СРСР, до основного книгосховища кількість літератури у спецфонді зменшувалася.

ЦНБ вела листування щодо книгообміну з кафедрами славістики іноземних університетів (до прикладу, з кафедрою слов'янських мов і літератур Альбертського університету) [6, арк. 3—4]. Отже, незважаючи на відсутність контактів з еміграційними центрами, зарубіжна українка надходила до спецфону ЦНБ шляхом книгообміну з іншими іноземними партнерами, що надсилали таку літературу.

Так, доволі часто серед листування із зарубіжними організаціями щодо обміну трапляються листи від А. Клеменса з видавництва «Brucken Verlag» (Brücken-Verlag) в Дюсельдорфі, що купувало для Бібліотеки діаспорну літературу з усіх куточків світу [2, арк. 18—19, 52—53]. Серед бібліотечної документації є кореспонденція з компанією «Кубон і Сагнер» (Kubon et Sagner Buchexport / Buchimport) у Мюнхені німецького книготорговця та видавця О. Сагнера, що займалась імпортом та експортом книг до Східної Європи й публікувала численні видання зі славістики [3, арк. 46—47, 132—133]. Обмін здійснювався з Німецькою бібліотекою у Франкфурті-на-Майні, що була провідною книгозбірнею у Федеративній Республіці Німеччина [3, арк. 220].

З метою централізації валютною передплатою й міжнародним книгообміном на всі спецфонди АН УРСР займався відділ іноземного комплектування ЦНБ [12, арк. 6—7]. Таким чином, уся академія здійснювала замовлення відповідної літератури саме через ЦНБ. Робота відділу керувалася «Положенням про міжнародний книгообмін Академії наук Української РСР» від 26 січня 1962 р. (оновлене в 1976 р.), складеним на основі ратифікованої СРСР 11 вересня 1962 р. конвенції ЮНЕСКО 1958 р. про міжнародний обмін виданнями. Міжнародний обмін здійснювався на підставі угод, які уклалися за дорученням Президії Академії наук УРСР. Категорично заборонялось укладати угоди з політичними організаціями, які займалися антирадянською та антикомуністичною діяльністю [13, арк. 21—23].

Діяльність підрозділів ЦНБ контролювалася різноманітними комісіями, зокрема й із числа своїх співробітників. Так, у комісію з перевірки роботи відділу комплектування іноземною літературою в 1973 р. входила В. Коваль [9, арк. 62]. Варто відзначити, що завідувач спецфону часто брав участь у різноманітних комісіях з перевірки роботи Бібліотеки. На нашу думку, це могло бути пов'язане з особливою місією, яку виконував спецфонд у ЦНБ, через що на його співробітників іноді покладалися завдання контролюючого органу.

На зарубіжній українці ставили шестигранні печатки, що засвідчували режим особливої таємності, а тому доступ до них був досить обмежений. Один «шестигранник» ставився на «шкідливі книги», а два

«шестигранники» — на «особливо шкідливі книги». Дозвіл на користування книгою з однією шестигранною печаткою давав директор бібліотеки, а з двома — віце-президент Академії наук УРСР, у структурі якої знаходилася ЦНБ [17, с. 37]. На відміну від ЦНБ, у спецфондах академії могли бути книги лише з одним «шестигранником». Так, зі звіту 4 відділу Головного управління з охорони державних таємниць у пресі при Раді міністрів УРСР (далі — Головліт) за 1967 р. випливало, що у спецфонді Інституту історії було виявлено порушення «Инструкции о порядке выписки, хранения и использования литературы капиталистических стран» — зберігання однієї іноземної книги «со знаком “угольник”» [Цит. за 22, с. 232]. Читальна зала відділу розташовувалася на першому поверсі, у приміщенні без вікон. Більшість читачів Бібліотеки навіть не знала про існування спецфонду, діяльність якого не мала публічного розголосу.

«Шестигранники» на книги ставили співробітники Головліту, і тільки на іноземну літературу. Книги, видані в Україні, були без цих печаток, і на них розповсюджувалась «Інструкція про порядок зберігання й використання в спецфондах літератури, виданої в СРСР» (оновлена в 1983 р. «Инструкция о порядке хранения и использования в спецфондах библиотек изъятной литературы, изданной в СССР» (Москва, 1983) [19, с. 95; 22, с. 239]. Кожен співробітник мав «шестигранник» зі своїм номером. Наприклад, № 1 був у М. Настека, начальника 4 відділу Головліту.

Існувала ще «Інструкція про порядок виписки, зберігання й використання літератури капіталістичних країн» 1968 р., підготовлена союзними органами цензури. 9 серпня 1981 р. її замінили на оновлену [22, с. 259]. Такими інструкціями послуговувалися співробітники відділу спеціального зберігання у своїй роботі.

Незначну частину книг було отримано спецфондом від Державного історичного архіву, Міністерства закордонних справ УРСР (далі — МЗС УРСР), ЦК КПУ, Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. Проте це були виняткові випадки, а не правило [17, с. 37].

У 1973 р. було зареєстровано 9000 од. періодики від МЗС [11, арк. 53]. У міністерстві складався відповідний акт на ці книги. Зі слів співробітників відділу, в МЗС був обмежений термін зберігання зарубіжної україніки в їхній бібліотеці і десь раз на 5 років ці книги передавались у спецфонд ЦНБ.

Також траплялися випадки, коли сам Головліт передавав видання до Бібліотеки. До прикладу, в 1973 р. було отримано 220 друк. од. діаспорних видань, а в 1974 р. — 53 [18, с. 96, 131].

Спеціальні відділення Головліту розташовувалися у приміщеннях Головпоштамту й залізничного вокзалу, де його співробітники передивлялися заборонену літературу. Вони відбирали лише по одному примірнику зарубіжної україніки для ЦНБ. При цьому в переданій ними літературі ніколи не було дублетів видань, що були вже раніше замовлені по передпла-

ті. Напевне, співробітники Головліту строго за цим слідували і знали, що саме Бібліотека замовляла, а що ні. Зі слів тогочасного бібліотекаря відділу Г. Борисович, приблизно раз на місяць працівників спецфонду викликали до Головліту для отримання книг.

В основному читацькому каталозі заборонена цензурою література не відображалася. Її можна було розшукати лише в каталогах для службового користування у відділі та у службовій універсальній алфавітній картотеці зарубіжних періодичних видань бібліотек системи АН УРСР (що велася з 1945 р.), зведений службовій універсальній алфавітній картотеці зарубіжних книг бібліотек системи АН УРСР (велася з 1955 р.), зведеному службовому універсальному систематичному каталозі зарубіжних книг бібліотек системи АН УРСР (вівся з 1966 р.). Бібліотека видавала друковані зведені довідково-бібліографічні видання на фонди бібліотек Академії наук (каталоги, бюлетені, покажчики). Лише з 1967 р. в них стали відображатися заборонені цензурою книги та періодика [1, арк. 1—4]. І все ж для широкого кола читачів література зі спецсховів республіки співробітниками Бібліотеки не афішувалася. Так, наприклад, під час обговорення редакційно-видавничою групою при дирекції ЦНБ АН УРСР 30 листопада 1973 р. пам'ятки читачеві «Зарубіжна довідково-бібліографічна література в фондах ЦНБ АН УРСР», укладеної К. Бакуліною, було вирішено прибрати з неї посилення на спецфондівські видання [10, арк. 159].

Необхідно зазначити, що діаспорна література зберігалася не у всіх спецсховах СРСР і якщо зберігалася, то не в однаковій кількості. Так, Державна публічна бібліотека в Ленінграді й усі інші бібліотеки міста не отримували еміграційні антирадянські та інші видання, відмічені двома цензорськими знаками — «шестигранниками». Вони зберігалися в Державній бібліотеці СРСР ім. В.І. Леніна у Москві, ЦК КПРС, ряді міністерств та Інституті наукової інформації з суспільних наук АН СРСР [16, с. 118, 119].

8 квітня 1974 р. завідувач відділу інформації та зарубіжних зв'язків ЦК КПУ І. Пересащенко разом із керівником відділу науки і учбових закладів подали до ЦК КПУ рапорт «Про вдосконалення обробки зарубіжних буржуазних видань та поліпшення їх використання ідеологічними установами УРСР для викриття антикомуністичної і антирадянської пропаганди», з тексту якого випливає, що зарубіжна періодика обмеженого використання у ЦНБ і академічних інститутах у 1974 р. налічувала 270 назв видань, що значно перевищувало її кількість в Державній республіканській бібліотеці УРСР ім. КПРС (57 видань), МЗС УРСР (40 видань), товаристві «Україна» (21 видання), редакції журналу «Всесвіт» (15 видань), «Українському товаристві дружби» (3 видання) та ін. У рапорті говорилося як про видання комуністичних партій і дотичних до них організацій, так й інших суспільно-політичних об'єднань у світі. Однак не всі з перелічених установ мали право зберігати видавничу продукцію останніх. Окрім ЦНБ,

емігрантські видання «непрогресивних організацій» зберігались у МЗС УРСР, відділах пропаганди і агітації, інформації та зарубіжних зв'язків ЦК КПУ, Комітеті державної безпеки при Раді Міністрів УРСР, Товаристві культурних зв'язків з українцями за кордоном (з 1970 р. товариство «Україна») [22, с. 246—247].

«Націоналістичні» ж видання розсилалися до ЦК КПУ, Комітету державної безпеки при Раді Міністрів УРСР, МЗС УРСР, Ради Міністрів УРСР, товариства «Україна», Інституту історії партії ЦК КПУ, Комітету по пресі при Раді міністрів УРСР і звісно ЦНБ. Цензурні органи тісно співпрацювали з КДБ та ЦК КПУ з усіх важливих питань [22, с. 238].

Час від часу Головліт здійснював перевірки бібліотек, що отримували іноземні видання за валюту. До прикладу, така перевірка була організована у травні 1969 р. Для полегшення її проведення було складено універсальну анкету для установ, що зберігають заборонені видання. До переліку питань входило: які видання передплатено в 1968 і 1969 рр. і яка їхня вартість; як здійснюється передплата видань; чи залучаються спеціалісти та бібліотечні ради до обговорення питань про передплату окремих видань; хто відповідає за передплату, одержання, перегляд, зберігання й видачу літератури; яким документом це передбачено; чи знають іноземні мови бібліотекарі, які цим займаються; чи готують анотації на книги та окремі статті; якщо так, то скільки; форми ознайомлення читачів із новими надходженнями; кількість читачів; які існують каталоги та картотеки на іноземні видання; яка книговидача, кількість виданого на абонемент тощо.

Окремо передбачалося з'ясувати стан виконання «Інструкції про порядок передплати, зберігання та використання видань капіталістичних країн» за такими пунктами: 1) чи є в бібліотеці інструкція; 2) хто з нею ознайомлений; 3) чи є в бібліотеці «Список періодичних науково-технічних видань капіталістичних країн»; 4) чи виконується порядок видачі та зберігання іноземної літератури, обмеженої для загального користування; 5) чи відображена в читачькому каталозі література зі знаком «шестигранник»; 6) як пересилається література зі знаком «шестигранник» в інші бібліотеки; 7) чи немає в загальному фонді бібліотеки видань зі знаком «шестигранник»; 8) чи немає в бібліотеці видань з капіталістичних країн, що надійшли до фондів, міняючи контроль [22, с. 235—237].

У січні—травні 1980 р. була проведена чергова перевірка органами цензури умов зберігання іноземної літератури в товаристві «Україна» і спецфонді ЦНБ АН УРСР. Були виявлені такі порушення діючої інструкції в їхній роботі: зберігання в одному приміщенні антирадянських та інших видань спецфонду; для допуску до роботи з певними виданнями у спецфонді ЦНБ вже не питали дозволу у віце-президента Академії наук, а обмежувалися дозволом директора Бібліотеки [22, с. 257]. На нашу думку, це були суто технічні огріхи, значення яких перебільшувалося Головлітом.

Українські дисиденти намагалися розповсюджувати діаспорні видання серед колег та однодумців. У випадках їх виявлення ці твори конфісковувалися. Так, у 1971 р. було затримано 11 419, у 1972 р. — 11 959, у 1973 — 10 255 примірників. Вилучені тиражі зарубіжних видань знищувалися, окрім тих, що надсилалися до вже згаданих установ-адресатів. У 1974 р. було знищено 10 660 примірників «ворожих» творів, опублікованих за кордоном [22, с. 247].

Ще одним каналом надходження закордонних видань до бібліотек була преса, яку закуповували для іноземних туристів. «Согласно письму Министерства связи СССР № 0209 от 18.01.78 г. с 6 февраля в Киев для реализации среди иностранных туристов поступают буржуазные газеты из ряда капиталистических стран. В связи с тем, что пока нет массового заезда иностранных туристов, эти издания почти не реализуются. За февраль 78 г. поступило 2286 экземпляров газет и журналов, продано 336 экземпляров, остаток составляет 1950 экземпляров на сумму 1360 руб. По разрешению ГУРП «Союзпечать» Министерства связи СССР, остатки газет и журналов разрешается по согласованию с ЦК КПУ продавать соответствующим организациям для спецфонда», — фіксується в листі ЦК КПУ від 20 березня 1978 р. до міністра зв'язку УРСР Г. Сінченка [Цит. за 22, с. 253].

Отже, наповнення фонду зарубіжною українікою проходило успішно і без збоїв. Уже в 1972 р. відділом спецзберігання було створено систематичний каталог іноземної літератури, оправлені нові зарубіжні газети за 1968—1972 рр. (згідно з Довідкою про результати перевірки відділів і секторів ЦНБ АН УРСР по виконанню планів наукової виробничої роботи за 1972 р.) [8, арк. 221].

Щодо надходження до спецфонду вітчизняних видань, то здійснювалося воно шляхом вилучення літератури, забороненої цензурою, з основного книгосховища Бібліотеки. У період «відлиги» спостерігався процес повернення частини книг зі спецфонду до загальних фондів, а роки «застою» позначилися зворотнім явищем, коли поліці відділу знову заповнюються українськими радянськими виданнями [17, с. 38].

Орієнтиром у комплектуванні відділу спеціального зберігання такими виданнями були зведені списки книг Головліту. Так, згідно з наказом останнього від 10 жовтня 1973 р. № 58-дск було введено в дію «Зведений список книг, що підлягають виключенню з бібліотек і книготорговельної мережі» (Ч. II). Він базувався на попередньому списку 1961 р. видання, переглянутому співробітниками Головліту й відкоригованому. До нового списку не увійшли деякі твори, надруковані з 1917 по 1940 рр. Траплялися випадки усних розпоряджень Головліту щодо вилучення книг або окремих наказів Головліту з переліком заборонених видань. Таким був наказ Головліту СРСР № 31-дск від 13 серпня 1976 р. «Про вилучення творів осіб, що скомпрометували себе» [22, с. 244—245, 249—250]. Системи «усного розпорядження»

зазнала, до прикладу, наукова спадщина М. Грушевського, адже офіційно забороненою була лише одна книга вченого — «Ілюстрована історія України» (1918), однак на інші його видання, які буцімто були у відкритому доступі, не можна було посилалися [19, с. 88].

Варто зазначити, що цензурних заборон зазнавали не лише видання авторства «неугодних» учених, письменників тощо, а й книги, в яких вони були редакторами, укладачами.

Таким чином, ще одним шляхом поповнення фондів відділу спеціального зберігання були переінвентаризація та рекатологізація основних та спеціалізованих фондів, під час яких «шкідлива» та «сумнівна» література передавалась у згаданий відділ [19, с. 81]. Це був шлях вилучення раніше дозволених книг «угодних партії» авторів, політика щодо яких змінилася, або помилково забутих «небезпечних» видань, на які раніше не звернули уваги.

Головліт спускав накази на вилучення книг з основних фондів зі списками заборонених книг. Згідно із цими списками співробітники спецфонду передивлялися генеральний (службовий) каталог і виписували видання собі у відділ. Співробітники каталогів виймали картки на заборонені видання з читацького каталогу, на які їм вказали співробітники спецфонду, і передавали їх у спецфонд. Як уже зазначалося, ці списки оформлювались у друкований «Зведений список книжок, що підлягають вилученню з бібліотек і книготорговельної сітки» (Харків, видання Книжкової палати Української РСР).

Час від часу в Бібліотеці, згідно з наказами Головліту, відбувався процес списання «шкідливих» видань, які називали «спецмакулатурою». Їх відбором займалася так звана макулатурна комісія. У 1970-ті роки цю комісію стали називати «Комиссией по изъятию устаревшей и дефектной литературы». Знищенню підлягали дублетні примірники книг, оскільки дозволялося зберігати лише по два екземпляри «забороненої» літератури. Що ж до іноземної, то й взагалі один. На списану літературу складався відповідний акт [20, с. 130—134].

Аналогічно діяла комісія по з'ясуванню та доопрацюванню видань, виявлених при перевірці фондів за топографічним каталогом (які обов'язково звіряли з каталогом відділу спеціального зберігання) [4, арк. 6]. Після таких звірок були можливими вилучення книг до спецфонду.

До спецфонду могли надходити необліковані видання з фонду концентрації у відділі обмінно-резервних фондів, що перебували у процесі опрацювання та зберігання. Вони були отримані Бібліотекою в результаті націоналізації та конфіскації протягом 20—30-х років XX ст. приватних книгозбірень. Це була давня література іноземними мовами, комплекси бібліотечних фондів ліквідованих установ та «неактуальна», з точки зору радянської влади, література [18, с. 18]. Частина видань вилучалася з основних фондів Бібліотеки без огляду на нормативні документи, а на власний розсуд співробітників — «про всяк випадок».

Звісно, були й такі видання, що підлягали знищенню чи, так би мовити, скороченню кількості примірників. Бібліотечні працівники 1960—1980-х років робили все можливе, щоб врятувати окремі примірники видань від знищення. За спогадами завідувача відділу спецзберігання В. Коваль, не піднімалася рука «скоротити» примірники праці П. Шелеста «Україна наша радянська» до однієї одиниці зберігання (інші 4 були «приховані» у фондах). Це стосувалося й творів «буржуазних націоналістів», і накладу таких книг, як «Видання Академії наук УРСР (1919—1967). Суспільні науки. Бібліографічний покажчик», «Леся Українка», «Павло Тичина» тощо. Після 1991 р. вони були розповсюджені на міжнародних форумах українців, передані в основні бібліотеки України [Цит. за 18, с. 118, 146].

Наукова новизна. До наукового обігу вводяться раніше не опрацьовані архівні матеріали в контексті дослідження історії спецфонду ЦНБ. Описано події, які змінили хід історії відділу спеціального зберігання, а саме початок його комплектування зарубіжною українікою з особливою відміткою — два «шестигранники».

Висновки. Отже, спецфонд Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР у кін. 1960-х — 1-й пол. 1980-х років комплектувався за рахунок валютної передплати іноземними виданнями, переважно українських діаспорних установ, а також вітчизняною літературою, що вилучалася із системи загального книгообігу згідно з наказами Головлітів СРСР та УРСР. У добу «застою» важливим напрямом роботи органів став пошук продукції самвидаву. Органи цензури допомагали стежити за творчістю дисидентів і політичних емігрантів та своєчасно поповнювати їхніми працями списки й покажчики заборонених видань.

Саме кінець 1960-х років приніс докорінні зміни в комплектуванні ЦНБ діаспорною літературою, яка стала регулярно закуповуватися Бібліотекою. З рішенням поповнювати фонд спецсхову зарубіжною українікою змінюється якісно і його склад. Так, до відділу починають надходити книги, журнали та газети з провідних закордонних українознавчих центрів. Вони мали задовольнити запити читачів з академічних інститутів та інших наукових й освітніх установ, співробітники яких планували займатися контрпропагандистськими дослідженнями. Загалом саме в цей період фонд набуває сучасного й відомого нам вигляду, що, окрім заборонених українських радянських видань чи літератури з теренів міжвоєнної Західної України, зберігає праці українських емігрантів, іноземних авторів про Україну та дослідження провідних учених-українознавців, передруковані закордоном. Це видання з української історії, політології, культури, мовознавства та літературознавства, художня література, книги з економіки, сільського господарства, словники, енциклопедії, бібліографічні покажчики тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Архів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Оп. 1. Спр. 1372. 96 арк.
2. Архів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Оп. 1. Спр. 1384. 160 арк.
3. Архів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Оп. 1. Спр. 1385. 225 арк.
4. Архів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Оп. 1. Спр. 1392. 42 арк.
5. Архів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Оп. 1. Спр. 1406. 76 арк.
6. Архів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Оп. 1. Спр. 1418. 241 арк.
7. Архів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Оп. 1. Спр. 1437. 201 арк.
8. Архів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Оп. 1. Спр. 1504. 227 арк.
9. Архів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Оп. 1. Спр. 1529. 87 арк.
10. Архів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Оп. 1. Спр. 1534. 211 арк.
11. Архів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Оп. 1. Спр. 1535. 182 арк.
12. Архів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Оп. 1. Спр. 1625. 258 арк.
13. Архів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Оп. 1. Спр. 1629. 171 арк.
14. Архів Президії Національної академії наук України. Ф. 251. Оп. 1. Спр. 1655. 322 арк.
15. Архів Президії Національної академії наук України. Ф. 251. Оп. 1. Спр. 1873. 319 арк.
16. Варламова С.Ф. Три судьбы на фоне Российской национальной библиотеки // Российская национальная библиотека: страницы истории; сборник статей. С.-Петербург : Российская нац. б-ка, 2001. С. 116—133.
17. Дідківська Г., Дегтяренко Л. Фонд відділу зарубіжної україніки // Бібліотечний вісник. 1998. № 2. С. 36—39.
18. Дубровіна Л.А., Онищенко О.С. Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 1965—1991. Київ, 2008. 373 с.
19. Кусий Л. Історія відділу спецфондів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника АН УРСР: документальний нарис. Львів : Львів. нац. наук. б-ка України ім. В. Стефаника, 2015. 200 с.
20. Лютова К.В. Спецхран Библиотеки академии наук: из истории секретных фондов. С.-Петербург : Б-ка Российской академии наук, 1999. 205 с.
21. Супронюк О. Зарубіжна україніка: проблеми вивчення // Бібліотечний вісник. 1997. № 2. С. 12—15.
22. Федотова О.О. Політична цензура друкованих видань в УСРР—УРСР (1917—1990 рр.). Київ : Парламентське вид-во, 2009. 350 с.

Отримано 11 вересня 2025 р.

REFERENCES

1. Inventory 1. Unit 1372. 96 fols. Archive of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
2. Inventory 1. Unit 1384. 160 fols. Archive of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
3. Inventory 1. Unit 1385. 225 fols. Archive of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
4. Inventory 1. Unit 1392. 42 fols. Archive of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
5. Inventory 1. Unit 1406. 76 fols. Archive of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
6. Inventory 1. Unit 1418. 241 fols. Archive of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
7. Inventory 1. Unit 1437. 201 fols. Archive of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
8. Inventory 1. Unit 1504. 227 fols. Archive of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
9. Inventory 1. Unit 1529. 87 fols. Archive of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
10. Inventory 1. Unit 1534. 211 fols. Archive of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
11. Inventory 1. Unit 1535. 182 fols. Archive of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
12. Inventory 1. Unit 1625. 258 fols. Archive of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
13. Inventory 1. Unit 1629. 171 fols. Archive of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
14. Fond 251. Inventory 1. Unit 1655. 322 fols. Archive of Presidium of National Academy of Sciences of Ukraine.
15. Fond 251. Inventory 1. Unit 1873. 319 fols. Archive of Presidium of National Academy of Sciences of Ukraine.
16. Varlamova S. F. Tri sudby na fone Rossiiskoi natsionalnoi biblioteki [Three fates on the background of the Russian National Library] // Rossiiskaia natsionalnaia biblioteka: stranitsy istorii; sbornik statei [Russian National Library: pages of history; miscellany of articles]. Saint Petersburg, 2001. Pp. 116—133 [In Russian].
17. Didkivska H., Dehtiarenko L. Fond viddilu zarubizhnoi ukrainiky [Fonds of the Department of Foreign Ucrainica]. *Bibliotechnyi visnyk* [Library herald]. 1998. No. 2, pp. 36—39 [In Ukrainian].
18. Dubrovina L.A., Onyshchenko O.S. Istoriia Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho. 1965—1991 [History of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine. 1965—1991]. Kyiv, 2008. 373 p. [In Ukrainian].
19. Kusi L. Istoriia viddilu spetsfondiv Lvivskoi naukovoï biblioteki im. V. Stefanyka AN URSR: dokumentalni narys [History of Department of Special Storage Fonds of V. Stefanyk Lviv Scientific Library of Academy of Sciences of the Ukrainian Soviet Socialist Republic: a documentary essay]. Lviv, 2015. 200 p. [In Ukrainian].
20. Liutova K.V. Spetskhran Biblioteki akademii nauk: iz istorii sekretnykh fondov [Special storage fonds of Library of Academy of Sciences: from history of secret fonds]. Saint Petersburg, 1999. 205 p. [In Russian].
21. Suproniuk O. Zarubizhna ukrainika: problemy vyvchennia [Foreign Ucrainica: problems of study]. *Bibliotechnyi visnyk* [Library herald]. 1997. No. 2, pp. 12—15 [In Ukrainian].
22. Fedotova O.O. Politychna tsenzura drukovanykh vydan USRR—URSR (1917—1990 rr.) [Political censorship of printed editions of the Ukrainian Socialist Soviet Republic — Ukrainian Soviet Socialist Republic (1917—1990)]. Kyiv, 2009. 350 p. [In Ukrainian].

Received on September 11, 2025

Olesia Dzyra

V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0002-3928-3824

E-mail: dzyraolesya@gmail.com

ACQUISITION OF SPECIAL STORAGE DEPARTMENT
OF CENTRAL SCIENTIFIC LIBRARY OF ACADEMY OF SCIENCES
OF USSR WITH UKRAINIAN STUDIES PUBLICATIONS BANNED
BY CENSORSHIP IN LATE 1960s AND FIRST HALF OF 1980s

The goal of the research is to analyse and systematise information about the acquisition of the fonds of the special storage department of the Central Scientific Library of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR during the period of Brezhnev's "stagnation". **Methodology.** In the course of the study, the methods of analysis and synthesis, induction and deduction, problem and chronological (to present historical events in chronological order), retrospective (to determine the most characteristic features of the work of the special fonds in the specified period), historical and comparative (to emphasize the differences in the acquisition of the fonds with Soviet and foreign literature), statistical (to provide numerical data of the fonds) and methodological principles of microhistory were used. **Scientific novelty.** A number of new sources from the Archives of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine and the Archives of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine have been introduced into scientific circulation, and own unbiased interpretations have been given to them. The events that changed the course of the history of the special storage department, namely the beginning of its acquisition with foreign Ukrainica, have been described. **Conclusions.** The end of the 1960s brought changes in the work of the special storage department of the Central Scientific Library of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR, namely the arrival of diaspora literature, which had not been widely represented in the department before, and visits of new users who, according to the orders of the decision-making bodies, had to be engaged in counter-propaganda activities in the field of science. At the same time, the special fonds continued to be replenished with domestic publications tabooed by censorship according to the updated lists of books by Glavlit of the Ukrainian SSR and the USSR, which were subject to withdrawal from libraries and the book trade network. Compared to Khrushchev's "thaw", during which part of the fonds was declassified and books were returned to the general book depository, the period of "stagnation" was marked by its active replenishment and strict checks by the censorship bodies.

Key words: special storage department, Central Scientific Library of Ukraine of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR, acquisition, library fonds, foreign Ukrainica.